

системи заходів щодо мінімізації відхилень, а також виділення тенденцій розвитку.

Сенс моніторингу полягає не стільки в тому, щоб отримати конкретну картину змін, що відбуваються в процесі інноваційного розвитку закладу в певний момент часу, на певній стадії, скільки в тому, щоб виявляти тенденції розвитку цього процесу, передбачати можливі шляхи, спрямовані на підтримку позитивних змін.

Моніторинг інноваційного розвитку післядипломної освіти включає наступні напрями:

- моніторинг інновацій, метою якого є діагностування та прогнозування стану освіти;

- моніторинг інноваційних освітніх програм;

- моніторинг якості інноваційного розвитку безперервної освіти;

- моніторинг інноваційних процесів в освіті, що дозволяє визначати стратегію і тактику впровадження нововведень у систему вищої освіти з урахуванням особливостей і можливостей закладу.

Висновки. Отже, сучасна система післядипломної педагогічної освіти перебуває в стані пошуку нових підходів до її реформування. Спираючись на вітчизняні досягнення та враховуючи світовий досвід, можна зробити висновок: вибираючи концепцію розвитку навчального закладу, потрібно створювати моделі і технології інноваційних процесів разом із методикою їх практичної реалізації. Це відкриє шлях українській системі підвищення кваліфікації до входження у європейський культурно-освітній простір.

Виконання програми організації та здійснення моніторингових досліджень дасть можливість закладам післядипломної освіти одержати об'єктивну інформацію про рівень якості освіти в області та використати її для корекції змісту, форм і засобів діяльності в загальноосвітніх навчальних закладах; створити систему постійного відслідковування процесу формування знань та умінь школярів;

забезпечити підвищення кваліфікації педагогів з окремих методичних проблем; визначити напрями та перспективи професійного зростання педагогічних працівників; прогнозувати розвиток освіти в області.

Поеднання досвіду закладів післядипломної педагогічної освіти України та центрів підвищення кваліфікації вчителів зарубіжних країн дає можливість оновлювати зміст, методи і форми навчання слухачів, упроваджувати ефективні моделі курсів підвищення кваліфікації вчителів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Даниленко Л. І. Управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах : монографія / Л. І. Даниленко. – К. : Міленіум, 2004. – 358 с.

2. Євтух М. Б. Забезпечення якості вищої освіти – важлива умова інноваційного розвитку держави і суспільства / М. Б. Євтух, І. С. Волощук // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 1. – С. 58.

3. Ибрагимов Г. И. Инновационные технологии обучения в условиях реализации компетентностного подхода / Г. И. Ибрагимов // Инновации в образовании. – 2011. – № 4. – С. 4-13.

4. Покроева Л. Д. Організація моніторингу ефективності та якості післядипломної педагогічної освіти [Електронний ресурс] / Л. Д. Покроева, З. В. Рябова. – Режим доступу : <http://tme.umo.edu.ua/docs/1/08pldppo.pdf>.

5. Якухно І. І. Організаційно-методичні аспекти застосування інформаційно-комунікаційних технологій у підвищенні кваліфікації педагогічних кадрів під час дистанційного навчання / І. І. Якухно // Післядипломна освіта в Україні. – 2011. – № 2. – С. 61-63.

Дата надходження до редакції: 21.11.2014 р.

УДК 378.14 (07)

Елеонора ЯЩЕНКО,

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри психологічних та педагогічних

дисциплін Тернопільського національного економічного

університету

КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ ГОТОВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

У статті представлено аналіз комунікативного аспекту готовності педагогів до інноваційної діяльності у сфері післядипломної освіти. Розкрито особливості комунікативної культури педагога, що передбачає наявність комунікативної, мовної та мовленнєвої компетентностей.

Ключові слова: *готовність до інноваційної діяльності, комунікативна культура, комунікативна компетентність, мовна компетентність, мовленнєва компетентність.*

В статті представлено аналіз комунікативного аспекта готовності педагогів к інноваційній діяльності в сфері післядипломного образования. Раскрыты особенности коммуникативной культуры педагога, которая предполагает наличие коммуникативной, языковой и речевой компетентностей.

Ключевые слова: *готовность к инновационной деятельности, коммуникативная культура, коммуникативная компетентность, языковая компетентность, речевая компетентность.*

The article deals with the comprehensive research of Communicative Aspects for Pedagogical Staff within Innovative Activities in Post-Graduate Syllabi. The author specified the peculiarities of communicative culture comprising the lingual anspeech competence.

Key words: *innovative activity readiness, communicative culture, communicative competence, lingual competence, speech competence.*

Постановка проблеми. Нова світова та вітчизняна педагогічна думка вимагають таких наукових досліджень та впроваджень науково-педагогічних технологій, ефективних підходів до організації інноваційної діяльності в освіті, які б внесли зміни в її теорію та практику. Саме тому, детально проаналізувавши орієнтири Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки в умовах євроінтеграційних процесів, науковці на сьогоднішній день наголошують на завданнях, які сприятимуть удосконаленню системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних, науково-педагогічних та керівних кадрів системи освіти, а також підвищенню їх комунікативної та управлінської культури. Становлення єдиного європейського освітнього простору має сьогодні суттєво вплинути на систему навчання і виховання не тільки майбутніх фахівців, а й тих, хто керує навчально-виховним процесом із метою формування культурного потенціалу України як складової Європи.

Якість підготовки майбутніх спеціалістів у сучасних умовах визначається ефективною організацією комунікативної взаємодії вчителя та учнів, інноваційним змістом теоретичного та практичного інструментарію, а також мистецьким впливом ціннісного наповнення комунікативної культури організаторів навчально-виховного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування комунікативної культури, визначення її сутності, структурних компонентів стала предметом наукових розвідок В. Барковського, О. Гаврилюк, Т. Гончар, О. Даниленко, О. Корніяки, В. Лівенцової, Є. Медведєвої, Г. М'ясоїд, В. Садової, І. Тимченко, О. Уваркіної. Теоретичне обґрунтування системи виховання соціально-комунікативної культури проведено В. Тернопільською. Гендерний аспект означеної проблеми висвітлено в працях В. Кравця. Комунікативну культуру виокремлюють у структурі загальної (М. Александрова), психологічної (Л. Колмогорова, М. Обозов) та педагогічної культури особистості (І. Зарецька). Проблеми формування готовності педагогів до інноваційної діяльності в системі післядипломної педагогічної освіти розглядали О. Бартков, М. Романенко, Е. Соф'янець, Л. Чернігова, В. Уруський.

Однак поза увагою дослідників залишилося таке важливе питання, як формування комунікативної культури педагогічних працівників у сфері післядипломної освіти та професійного розвитку. Це зумовлює виникнення суперечностей між вимогами до інноваційної діяльності педагога та недостатнім рівнем комунікативної культури педагогічних працівників, вагомими можливостями, закладеними в діяльності закладів післядипломної освіти та традиційним підходом до їх організації.

Мета статті полягає у визначенні структурних складових комунікативної культури педагогічних працівників як індикаторів готовності до інноваційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Інноваційна діяльність педагогічних працівників є сьогодні основним напрямом реалізації реформ у системі освіти. Відтак післядипломна педагогічна освіта має свідомо визначити для себе як пріоритетну мету формування ефективної системи ініціювання, організації та координування інноваційної освітньої діяльності в масштабах як усієї країни загалом, так і кожного регіону зокрема, розробити та реалізувати програму дій для досягнення цієї мети [15, с. 2].

Сучасний учитель сьогодні, як і багато десятиліть тому, формує особистість, впливає на мотиви, цінності, світогляд молодого покоління, заохочує та використовує педагогічні вимоги. Ці завдання значно важче реалізувати за сучасних умов, коли наявне прагматичне ставлення до світу, коли процес споживання здебільшого переважає над процесом творенням, коли свідомість дітей «забруднена» негативною інформацією.

Готовність педагога до інноваційної діяльності – особливий особистісний стан, що передбачає наявність у педагога мотиваційно-ціннісного ставлення до професійної діяльності, володіння ефективними способами і засобами досягнення педагогічних цілей, здатності до творчості й рефлексії [2, с. 52].

Виклики нашого часу вимагають нових підходів як до розуміння природи інноваційної діяльності, так і до важливих соціальних явищ, зокрема й комунікації, адже від стилю, засобів, сигналів (вербальних та невербальних), змісту спілкування, технік педагогічного впливу педагога на вихованців залежатиме ефективність навчання та виховання.

Проблема формування комунікативної культури має правдоно історію. В етнопедagogіці українців надзвичайно цінувалася роль знань, професійна майстерність, прагнення особистості до самовдосконалення, сімейні відносини, подавалися аспекти підготовки виховання молоді до спілкування з однолітками, молодшими і старшими людьми [13, с. 11-12].

Наша вітчизняна педагогіка з давніх часів вимагала чуйного та уважного ставлення до дитини, яке забезпечувалося педагогом, котрий виступав «полегшувачем розвитку особистості, наставником, фасилітатором» [6, с. 53]. І. Бех із цього приводу зауважує, що сучасна виховна теорія і практика «в результаті тривалих дослідницьких пошуків сформулювала ключове наукове положення, згідно з яким спілкування дає можливість успішно реалізувати комплекс заходів щодо формування гармонійно розвиненої особистості і .... це являє ... основну умову її виховання» [1, с. 53].

Отже, ефективність навчально-виховного процесу перш за все залежить від педагога та рівня його комунікативної культури. На думку В. Кан-Каліка, такий рівень декларує:

а) спілкування на засадах високих професійних установок педагога, його відношення до педагогічної діяльності;

б) спілкування на основі дружнього ставлення;

в) спілкування-дистанцію, яка базується на авторитеті та професіоналізмі викладача [9].

Завдяки такому спілкуванню створюється оптимальна база для позитивних змін у пізнавальній, емоційній, поведінковій сферах кожного учасника цього процесу.

Комунікативна культура педагога передбачає знання норм і правил, які регулюють дії партнерів і включають своєрідні сценарії взаємодії [11, с. 111]. Більшість соціальних дій має форму запланованих послідовностей, в яких все заздалегідь відрегульоване й прогнозоване. Сценарії фіксують моделі соціального досвіду і допомагають автоматично виконувати послідовні дії. Знання типових сценаріїв сприяє взаєморозумінню учасників комунікації, тоді як їх відсутність може призвести до конфлікту.

Щодо правил регуляції комунікативної поведінки як найвищого прояву комунікативної культури, то найчастіше виокремлюють такі три групи:

- комунікативного етикету (визначають порядок звертання і знайомства, способи звертання, вибір звертання);

- узгодження комунікативної взаємодії (тип комунікації – ділове, інтимно-особистісне, ритуальне спілкування);

- правила самопрезентації (зовнішність, імідж, ерудиція, почуття гумору) [5, с. 24].

На думку О. Корніяки, структура комунікативної культури включає чотири ієрархічно узгоджених компоненти: мотиваційний, пізнавальний і вольовий, що обслуговують як особистісний її рівень (мотиваційно-сміслові утворення), так і поведінковий (операційний), що забезпечує функціонування рівня комунікативної компетентності (технічні засоби) [10].

Опираючись на досвід спілкування і результати теоретико-експериментального вивчення його продукту – комунікативної культури, О. Корніяка стверджує, що її становлення і розвиток у процесі спілкування, яке вона розглядає як мотивовану комунікативно-пізнавальну діяльність щодо здобуття і передачі певної інформації, неможливі без таких ланок, як:

- інтуїція (коли певний спосіб спілкування засвоюється на рівні внутрішнього відчуття – в інтеріоризованій формі, а вже потім особистість ознайомлюється з комунікативними правилами і закономірностями спілкування – подібно до того, як відбувається опанування мови та мовлення з різним оволодінням правилами граматики);

- механізм спостереження зразка (того, як діє людина в комунікативній ситуації, максимально наближеній до реального життя);

- власний досвід (коли людина сама повинна потрапити в аналогічну комунікативну ситуацію і діяти відповідно до зразка);

- вправляння (адже «повторення – мати навчання»);

- вироблення системи комунікативних умінь і навичок, які спонукають особистість до створення нових умінь;

- наявність «внутрішнього цензора» своєї комунікативної поведінки (який не дозволяє зашкодити іншим людям, ображати їхню гідність та нехтувати їхніми інтересами) [9].

Розглядаючи проблему формування комунікативної культури, С. Волчанська виявляє такі її складові:

а) мовленнєву компетенцію (застосування знання мови на практиці);

б) предметну компетенцію (вміння на основі активного володіння загальною лексикою відтворювати у свідомості картину світу);

в) прагматичну компетентність (здатність до здійснення мовленнєвої діяльності, зумовленою комунікативною метою, до вибору нових форм і типів мовлення) [4 с. 7].

Одним із важливих елементів комунікативної культури вчителя є його комунікативна компетентність, яка передбачає адекватне застосування знань, умінь, навичок, норм і цінностей із метою вирішення освітніх, розвивальних та виховних завдань, адже, як стверджують Ю. Жуков, Л. Петровська, П. Растянніков, щоб гарно спілкуватися, людина повинна володіти комунікативною компетентністю. Під останньою дослідники розуміють систему внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікативної дії в певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії [6, с. 4]. До складу комунікативної компетентності зазначені вище автори відносять певну сукупність знань і вмінь, які забезпечують ефективний перебіг комунікативного процесу. Іншими словами, комунікативна компетентність є здатністю встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми [7, с. 3].

За визначенням К. Вердербер та Р. Вердербера, комунікативна компетентність – це відповідність комунікативної поведінки даній ситуації та її ефективність. Спілкування вважається ефективним, якщо воно досягає своєї мети, відповідає ситуації та є очікуваним у ній. Відчуття комунікативної компетентності реалізується через вербальні повідомлення та невербальну поведінку, яка їх супроводжує [3, с. 35].

До вивчення сутності комунікативної компетентності звертаються М. Кабардов та О. Арцишевська, розуміючи під цим поняттям здатність індивіда встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми [8]. В основу цієї здатності покладено певну сукупність знань і вмінь, що забезпечує ефективність комунікації.

За іншого підходу розрізняють такі поняття, як «комунікативна компетентність», «мовна компетентність» і «мовленнєва компетентність».

Комунікативна компетентність тлумачиться як міра достатнього оволодіння певними нормами спілкування, поведінки, як результат навчання. Це засвоєння етно- і соціально-психологічних стандартів, стереотипів поведінки, оволодіння «технікою» спілкування, правилами культури, нормами поведінки. Зазначена компетентність слугує параметром процесуально-діяльнісного аспекту аналізу комунікативної культури і визначається низкою завдань та їх змістом, які особистість прагне вирішувати, а як наслідок – самовдосконалювати свою культурутво-

рчу діяльність на основі занурення у світ культури і духовності.

Мовна компетентність – це мовна система в дії, використання обмеженої кількості мовленнєвих засобів, закономірностей їх функціонування для цілей комунікації: від вираження почуттів до передачі особливостей інтелектуальної інформації конкретного ментального простору особистості.

Мовленнєва компетентність – це потенціал лінгвістичних знань людини, сукупність правил аналізу та синтезу одиниць мовлення, що допомагають формувати й аналізувати речення, користуватися системою мовлення. Зміст мовленнєвої компетенції – це засвоєння категорій і одиниць мовлення, їх функцій, осягання закономірностей та правил функціонування мовлення (Л. Щерба, В. Звєгінцев, І. Зимня, Л. Якововіч та інші) [8].

Також звернути увагу на відмінності між поняттями «комунікативна компетентність» і «комунікативні здібності». Аналізуючи компетентність, мають на увазі характеристики поведінки, домінуючу форму активності, сформованість відповідних навичок і вмінь, міру оволодіння мовленням та мовою. При аналізі здібностей вводять оцінковий критерій, характеризують потенційні можливості й задатки, від яких залежить швидкість, якість, рівень сформованості відповідної компетенції [8].

На нашу думку, комунікативна культура охоплює комунікативний, інтерактивний та перцептивний механізми та розкривається через змістове наповнення знань, умінь, навичок, норм та цінностей особи.

Ефективний вплив комунікативного механізму є дієвим за умов діалогічних відносин суб'єктів взаємодії через презентативність наукових і гуманітарних знань як інструменту свідомості та пізнання. Він характеризується різними формами, засобами, методами забезпечення повноцінного інформаційного обміну завдяки пробудженню внутрішнього діалогу мислення учасників комунікації. Інтерактивний механізм діє на формування вмінь, які покладено в основу комунікативної грамотності та компетентності, особистісних норм, загальної культури особистості через належним чином організоване навчання і виховання, що спрямовується на оволодіння прийомами та правилами виконання соціальних ролей, репрезентацію позицій, статусів відповідних форм організації, просторових характеристик під час взаємодії. Це навички індивідів на різних статусних і рольових рівнях, у різних видах (співпраці чи конкуренції) діяльності. Перцептивний механізм діє через рефлексію, ідентифікацію, каузальну атрибуцію, інтуїцію, стереотипізацію, емпатію та закріплюється у семантичному просторі особистості завдяки відповідним сенсоутворенням. Цей механізм запускає саморозвиток особистості та не лише зовнішньо, а й внутрішньо детермінує її потребу у зміні, вдосконаленні, самотворенні, гуманних вчинках, спричинює самовиховання.

Покращення рівня комунікативної культури педагогічних працівників у сфері післядипломної освіти та професійного розвитку є важливим завданням, що вимагає готовності до розробки та апробації нових педагогічних технологій навчання і виховання, створення авторських навчальних програм. Беручи до уваги основні завдання підготовки вчителів до інноваційної діяльності в системі післядипломної

педагогічної освіти, науковцям слід «спрямовувати зусилля на допомогу кожному вчителю в розвитку його ціннісних орієнтацій і гуманістичної спрямованості, ...орієнтувати педагога на осмислення ним результатів педагогічних нововведень, сприяти виробленню критеріїв їх оцінки і самооцінки» [15, с. 3-4]. Як зазначає О. Бартків, необхідно взяти на озброєння те, що під час навчально-виховного процесу вчителю необхідно навчитися зреалізувати: педагогічний гуманізм, емпатійне розуміння вихованців, співробітництво, діалогізм (здатність до діалогу з дитиною), особистісну позицію [2, с. 58].

Так, формуючи готовність педагогічних працівників до інноваційної діяльності в контексті комунікативного компоненту, слід провести:

а) систематизацію проблем та потенційних можливостей розвитку вчителя;

б) комплексний аналіз розвитку особистості, зокрема в контексті комунікативної культури, у вигляді психолого-педагогічної діагностики;

в) визначення конкретних цілей і завдань на період організації перепідготовки;

г) постановку завдань корекційної програми саморозвитку педагогічних працівників.

Відтак, учитель, володіючи високим рівнем комунікативної культури, покликаний бути вмілим проєктувальником різноманітних інноваційних технологій, адже проєктування безпосередньо пов'язане з інноваційною діяльністю, а отже, конструює оновлене освітнє організаційне середовище за трьома рівнями:

1. Визначення стану організаційного клімату та напрямів створення нової корпоративної культури – формування певних ідеалів, цінностей, норм і правил у моделюванні організаційного простору (де пропагуються теоретико-методологічні засади і положення, інновації, проводиться пілотажне дослідження та вивчення локальних спроб їх запровадження, створюються технології, програмово-методичне забезпечення освітнього процесу, відпрацьовуються певні схеми управлінської діяльності).

2. Аналіз виконання умов проєкту через вплив організаційно економічних чинників.

3. Створення позитивної атмосфери у колективі [12, с. 15].

Педагогові необхідно вміти формулювати особистісно орієнтовані проблемні питання, підбирати для практичних занять пізнавальні задачі ціннісного змісту, формувати навички ведення дискусій, широко використовувати ділові та рольові ігри, залучати тренінгові елементи, формувати навички самопрезентації учнів у ході індивідуально-наукових повідомлень, ґрунтовно підбирати тематику творчих завдань та допомагати дітям у створенні програм особистісного зростання, що включає етапи самовиховання, в тому числі й комунікативної культури особистості, заохочувати до захисту групових проєктів.

Отже, сучасні дослідники вважають, що зміни слід вносити в форми і методи навчання та виховання через упровадження діалогових форм спілкування суб'єктів навчально-виховної діяльності; проведення лекційних, семінарських занять; трансформування методів контролю знань та вмінь учнів; запровадження індикаторів, рейтингових систем оцінювання знань; виділення оновлених

технології моделювання та проектування, які реалізуються через навчальні модулі [15, с. 2].

Висновки. Розглядаючи можливості післядипломної педагогічної освіти та засад професійного розвитку педагогічних працівників, варто зауважити, що вчитель, який володіє високим рівнем комунікативної культури з усіма її структурними складовими, виявлятиме готовність до інноваційної діяльності, оскільки вмiло застосовуватиме інноваційні навчальні та виховні технології, вільно забезпечуватиме інтерактивну взаємодію у навчально-виховному процесі на основі поєднання змісту професійної підготовки з оволодінням комунікативної культури в контексті особистісно орієнтованого підходу.

Покращення рівня комунікативної культури педагогічних працівників у сфері післядипломної освіти та професійного розвитку є важливим завданням, що передбачає розробку та впровадження нових педагогічних технологій навчання і виховання, створення авторських навчальних програм, а також є предметом подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бех І. Виховання особистості : в 2 кн. Кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / І. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
2. Бартків О. Готовність педагога до інноваційної професійної діяльності / О. Бартків // Проблеми підготовки сучасного вчителя : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / ред. кол. : Н. С. Побірченко (гол. ред.) та ін. – Умань : ПП О.О. Жовтий, 2010. – Вип. 1. – 271 с.
3. Вердербер Р. Психология общения: полный курс : [учеб. пособие] / Р. Вердербер, К. Вердербер ; пер. с англ. – СПб. : Прайм-Єврознак, 2006. – 412 с.
4. Волчанська С. С. Формування комунікативної культури студентів педагогічних спеціальностей класичних університетів як педагогічна проблема / С. С. Волчанська // Духовність особистості : методологія, теорія і практика : зб. наук. праць / за ред. Г. П. Шевченко. – Луганськ. : Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2008. – Вип. 2 (25). – С. 6-12.
5. Грехнев В. С. Культура педагогического общения : кн. для учит. / В. С. Грехнев. – М. : Просвещение, 1990. – 144 с.
6. Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: вчителя / В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, А. Г. Волинець та ін. ; за ред. Г. О. Балла, О. В. Киричука, Р. М. Шамелашвілі. – ІЗМН, 1997. – 136 с.
7. Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю. М. Жуков, Л. А. Петровская, П. В. Растяников. – М. : Моск. ун-т, 1990. – 104 с.
8. Кабардов М. К. Типы языковых и коммуникативных способностей и компетенции / М. К. Кабардов, Е. В. Арцишевская // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 34-49.
9. Кан-Калик В. А. Учителю об педагогическом общении / В. А. Кан-Калик. – М. : Образование, 1987. – 159 с.
10. Корніяк О. Норми розвитку комунікативної культури / О. Корніяк // Директор школи, ліцею, гімназії : науково-практичний журнал . – 2005. – № 3. – С. 35-39.
11. Куниціна В. Н. Межличностное общение : учеб. [для вузов] / В.Н. Куниціна, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб. : Питер, 2002. – 544 с.
12. Наукове проектування інноваційних та економічних систем національної освіти : зб. матеріалів до загальноакад. наук. конф. (Тернопіль, 17 квітня 2003 р.) / відп. ред. О. Іванчук. – Тернопіль : Екон. думка, 2003. – 41 с.
13. Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді : наук.-метод. зб. / [Г. О. Балл, М. В. Бастун, А. В. Вихрущ та ін.] ; за ред. В. В. Рибалки. – Київ : Освіта ; Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – 388 с.
14. Романенко М. Координація інноваційної діяльності в системі післядипломної педагогічної освіти / М. Романенко // Післядипломна освіта в Україні. – 2003. – № 3. – С. 13-14.
15. Уруський В. І. Формування готовності вчителів до інноваційної діяльності : методичний посібник / В. Уруський. – Тернопіль : ТОКШПО, 2005. – 96 с.

Дата надходження до редакції: 21.12.2014 р.